

מחקרי ארץ יהודה

אסופת מאמרים
לזכרו של דוד עמית

קובץ ד

עורכים:

יחיאל זלינגר ובנימין טרופר

הוצאת ספרים 'עציון'
בית ספר שדה כפר עציון

תשפ"א (2021)

ועדת מערכת

פרופ' אסתי אשל | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר ציונה בן גדליה | מו"פ אזורי מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
פרופ' בעז זיסו | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר יחיאל זלינגר | רשות העתיקות
פרופ' יוסי לשם | אוניברסיטת תל אביב
ירון רוזנטל, עמיחי נעם, בנימין טרופר | בית ספר שדה כפר עציון
עמוס סבח | רשות הטבע והגנים
פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן | אוניברסיטת בר אילן

כתב עת זה יוצא בסיוע:

קרן קימת לישראל, יחידת המדען הראשי, המכון לחקר תולדות הציונות וההתיישבות
מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה
אוניברסיטת בר אילן
רשות הטבע והגנים — מחוז יהודה ושומרון (קמ"ט שמורות טבע ופארקים)
רשות העתיקות

© כל הזכויות שמורות לבית ספר שדה כפר עציון, תשפ"א (2021)

ISSN 2707-6393

הוצאה לאור: הוצאת ספרים עציון, בית ספר שדה כפר עציון

עורכים: יחיאל זלינגר ובנימין טרופר
עריכה לשונית: שירה עבאדי
עיצוב גרפי: סטודיו ולדמן
הדפסה: דפוס העיר העתיקה, ירושלים

תוכן העניינים

5		בפתח הקובץ
7		הקדמת העורכים
11	אחרי שבעים שנה: מחקרי רנה נוויל והפרהיסטוריה של מדבר יהודה	לוטן אדלטיין, עופר מרדר, יצחק גלעד
47	אתניות וריבוד חברתי: מבט ארכיאוזואולוגי מיהודה של שלהי ימי הבית השני	רם בוכניק
63	הפסיפסים בחורבת מדרס: בחירות של פטרונים, זהות של קהילה	רינה אבנר, אמיר גנור, אלון קליין
81	מרד ערבי בארץ יהודה: הקבוצות החמושות הערביות בהרי ירושלים, חברון ושפלת יהודה 1936-1939	שלומי שטרית
103	"נצר אחרון": חברי הקיבוץ הדתי, ניצולי שואה אחרונים למשפחתם שנפלו במלחמת העצמאות	שוקי שריר
121	מסכת היחסים בין קיבוץ כפר עציון לקיבוץ רבדים	יוחנן בן יעקב
145	מגל וחרב: היאחזויות הנח"ל בחבל לכיש	נדב פרנקל
163	תמורות בחקלאות ההר המסורתית בשדרת ההר: נחל המעיינות כמקרה מבחן	בנימין טרופר
191	סקר הידרו-ביולוגי במעיינות מרחב גוש עציון	אלדד ארון, עמוס סבח, בר שמש, דודו זכאי
207		רשימת משתתפים

"נצר אחרון" – חברי הקיבוץ הדתי, ניצולי שואה אחרונים למשפחתם שנפלו במלחמת העצמאות

שוקי שריר

מבוא – שארית הפלטה והמאבקים על הקמת המדינה

בתקופה שבין מאורעות השואה להקמת המדינה התמודדה הנהגת היישוב היהודי בארץ ישראל עם משימות קשות במיוחד. הוטל עליה להיערך בו־זמנית להעלאה ולקליטה של אנשי שארית הפלטה, ששהו במחנות העקורים במרכז אירופה, ולהתנהלות מדינית וביטחונית לקראת אפשרות של הקמת ישות עצמאית בארץ ישראל. שתי משימות מרכזיות אלה היו כרוכות זו בזו, שכן הדאגה להעלאתם ולקליטתם של אנשי שארית הפלטה, מעבר לרצון לסייע לניצולים, נבעה מתוך תקווה לחזק בעזרתם את היישוב היהודי לקראת האתגרים הצפויים לו (עופר תשמ"ו: 275–304). תקווה זו הייתה קודם כול לתמיכת הניצולים בהתיישבות היהודית (גבתי תשמ"א: 321–322, 341)¹, וכך התבטאו במפורש גם בקיבוץ הדתי (להלן – הקבה"ד):

עד שבאתם הנה הייתם פליטים, ניצולים, אולם מעתה והלאה עליכם להיות **מצילים** [הדגשה במקור, ש"ש], עליכם לשתף את עצמכם בעבודת ההצלה על בנין הארץ.²

תקווה נוספת, וקריטית אף יותר, הייתה שהניצולים יחזקו את הכוח הצבאי לקראת מאבק צפוי עם הערבים. ואכן, ניצולי השואה היו כשני שלישים מהכוח הלוחם לאורך מלחמת הקוממיות – כ־60,000 לוחמים (יבלונקה תשנ"ד: 79–109; יבלונקה תשס"ח: י"ג). במאמר זה אסקור קבוצה מצומצמת של ניצולים, שתרומתם האישית והמשפחתית למאבק על הקמת המדינה הייתה הכבדה ביותר: חללי "נצר אחרון". ניצולים אלה איבדו את כל משפחתם בשואה, שרדו אותה בגפם, ורובם המוחלט נפלו במלחמת הקוממיות. רבים מהמופיעים ברשימה היו חברי קיבוצים, ואין זו יד המקרה. אנסה לעקוב אחר הגורמים לכניסתם של החללים לרשימה זו, לאפיין את סיפורם ולבחון את דרך הנצחתם. ספרות מחקר נרחבת נכתבה על ניצולי השואה במדינת ישראל. עסקו בכך אניטה שפירא (1997), דינה פורת (תשע"א) וגם דליה עופר בממות שונות (תשע"ה). על ניצולים שהתגייסו להגנה ובהמשך לצה"ל כתבו עמנואל סיון (תשנ"א), יעקב מרקוביצקי (1995) וחנה יבלונקה (תשנ"ד). על הקליטה המשמעותית של ניצולים בתנועה הקיבוצית ונסיבותיה כתבו ברוך כנרי (1988), עדה שיין ושלמה בר גיל (תש"ע). על תולדות הקבה"ד ואתגרי הביטחוניים כתב נחום ברוכי (תשע"א, תשע"ב), ואת נושא קליטת הניצולים בקבה"ד חקרה תחיה הורוביץ (2014). על תרומתם של הניצולים לחברה הישראלית יצא ספר בעריכתה של מרים פרייליך (2011) ומחקר חשוב על חיילים בודדים במלחמת הקוממיות נערך בידי רחל מונדשיין (תשע"ד).

בבמה זו יוצגו כמה חידושים: לראשונה יתברר סיפורו של מיזם ההנצחה הייחודי, הקרוי "נצר אחרון"³, ויתבררו הסיבות לחלקם המשמעותי של חברי הקיבוץ הדתי זו. כמו כן יוצגו כאן כמה תובנות מתוך מחקר רחב על ניצולים חברי הקב"ד במלחמת הקוממיות.

"נצר אחרון" נוכח – ניצולים בודדים במלחמת הקוממיות

עקב המציאות של היישוב היהודי, כפי שתוארה במבוא, התקשתה המנהיגות לגלות התחשבות בצורכיהם הפיזיים והנפשיים של ניצולי השואה. נושא זה התחדד בעיקר כלפי קבוצה מיוחדת של ניצולים – אנשים שאיבדו בשואה את כל בני משפחתם או שהיו בודדים בארץ ישראל. הביטוי "נצר יחיד" היה בשימוש כבר בעיצומה של מלחמת הקוממיות (יבלונקה תשנ"ד: 139, 144), והוא מופיע בהקשר לניצולים בודדים מועמדי גיוס. כלומר, השימוש הראשוני לביטוי תנכ"י זה⁴ בקשר לשואה התייחס לאנשים שנותרו בחיים והיו המשך יחידי לשושלת המשפחתית.⁵ היום, כפי שיורחב בהמשך, הביטוי "נצר אחרון" מוכר כשם המיזם להנצחת חללים בודדים, שבנפילתם נגדעה השושלת המשפחתית שלהם ולא נותר ממנה זכר.⁶

מה היה יחסה של המנהיגות הביטחונית כלפי ניצולי השואה הבודדים לקראת מלחמת הקוממיות, ובמהלכה? האם הייתה ערוכה לטפל בצורכיהם? האם התחשבה במצבם? לדברי יבלונקה, בזמן מלחמת הקוממיות תודעת השואה נתפסה בידי המנהיגות הביטחונית כשבר לאומי, ופחות כהתמודדות אישית הדורשת תמיכה והתחשבות (יבלונקה תשנ"ד: 141–142). סיון טוען ששילוב של מרחק גיאוגרפי, הדחקה עקב חוסר יכולת להכיל את הזוועות ומצב כלכלי טוב יחסית ביישוב היהודי יצר ניתוק מנטלי מאירועי השואה (סיון תשנ"א: 129).

ערב הקמת המדינה מנתה כלל אוכלוסיית הניצולים בארץ קרוב ל-100,000 איש (בר גיל ושיין תש"ע: 14), ומתוכם גויסו כ-25,000 איש לכוח הלוחם של ההגנה (יבלונקה תשס"ח: ג).⁷ שיבוצם של ניצולים ביחידות עורפיות היה בעייתי – במקומות אלה נדרשה בקיאות בשפה העברית, שרובם טרם רכשו (מונדשיין תשע"ד: 52). עובדת נחיצותם של הניצולים בשדה הקרב השפיעה על החלטה אבסורדית לכאורה, שהתקבלה בחלקה הראשון של המלחמה. כבר בתחילת האירועים התקבלו פניות רבות של הורים לילידי הארץ למנוע מבנם יחידם לצאת לחזית. בפברואר 1948 התקבלה החלטה של "מרכז המפקד לשירות העם" שאין לשלוח בנים יחידים לחזית, מתוך "צורך לאומי... להבטיח המשכן של מאות ואלפי משפחות". מתוך הבנה שהחלטה זו בהגדרתה המורחבת תפחית את הכוח הלוחם בחצי, התקבלה התניה שהפטור מתייחס לבן יחיד להורים החיים בארץ ישראל בלבד. משמעות ההחלטה הייתה שחרף מצבם, וחרף היותם שרידים למשפחותיהם, דווקא ניצולי שואה לא היו יכולים לקבל פטור משירות בחזית.

סמוך לקבלת ההחלטה ולקראת מערכה בבית דג'ון כתב קאז'יק (שמחה רטהויזר), ממנהיגי מרד גטו ורשה והרוח החיה במחלקת הפרטיזנים בגבעתי, לפיקוד העליון: "בנים יחידים... למשפחות... שהושמדו על ידי הנאצים... חושבני כי עוד לא הגיע הזמן להעסיק את האנשים האלה בקו הראשון... יש צורך וחובה לאומית לשמור על האנשים האלה שיישארו בחיים, עד מה שאפשר". למכתבו זה לא קיבל קאז'יק תשובה (יבלונקה תשנ"ד: 129).

139-141). לניצול שואה אחר, שביקש שהחוק יחול עליו, נאמר שאת בקשת ההעברה יכול להגיש רק ההורה של החייל. על כך הוא הליך: "לנו לא היו הורים..." (מונדשיין תשע"ד: 52). על אף הצורך ההכרחי והמובן בכל צעיר וטוב לנשק, תקנה זו יצרה לאורך השנים תחושה קשה בקרב הניצולים.⁸ עם זאת, חשוב להבהיר שהלכה למעשה צורכי החזית הכתיבו מציאות, שברוב המקרים מנעה גם את שחרורם של הצברים (יבלונקה תשנ"ד: 141; מונדשיין תשע"ד: 49). יתרה מכך, הניצולים עצמם רצו מאוד להיות שותפים ל"נקמת התקומה" (יבלונקה תשנ"ד: 143; מונדשיין תשע"ד: 53) וביטאו פעמים רבות את כמיהתם לאחוז בנשק. אברהם דפנר, חלל נצר אחרון מכפר עציון, התבטא: "אני... עם רובה ביד... לפני שנים מספר לא חלמתי שאהיה זכאי לעמוד על אדמתנו ולשמור לגורלנו".⁹ יש לציין שבהקשר לכמה מחללי נצר אחרון ידוע על נכונות של הסביבה החברתית לסייע בקבלת פטור עקב הרקע האישי, אך הניצול עצמו סירב לקבל את הפטור. כך תיאר יחיאל אליאש, שגייס את יוסף בוימינגר למחלקה הדתית של הפלמ"ח:

כשהגיעה התקופה שהתחילו הגיוסים לקראת מלחמת השחרור... הוא בא אלי ואמר שברצונו להתגייס לפלמ"ח וללכת לגוש עציון... דיברתי על ליבו, כי אחרי שעבר כל כך הרבה, אולי ילך ליחידה קלה יותר, אך הוא אמר כי ברצונו למלא את תפקידו... ולתת את מה שהוא יכול (אליאש תשע"ג: 396-397).

יציאתם של ניצולי שואה אל הקיבוצים הממוקמים בספר גררה גם היא תגובות מחאה של קרובי משפחה, שחשו שגורל משפחתם באירופה מטיל עליהם את האחריות על הניצול וניסו לשכנעו שלא להסתכן.¹⁰ אפשר לקבוע כי המצב ההישרדותי של היישוב היהודי ותודעת שואה לא מפותחת יצרו מציאות שמנעה התחשבות בצורכי הניצול הבודד. אף שבמקרים רבים הניצול לא ביקש זאת.

מי נחשב נצר אחרון?

כמו בכוח הלוחם, שיעורם של ניצולי השואה ברשימת חללי מלחמת הקוממיות גבוה מאוד – יותר ממחצית מהנופלים (יבלונקה תשס"ח: ג). כבר בסוף שנות השמונים זיהה סיון את ייחודה של קבוצת העולים בשנים 1946-1947, שנפלו ללא קרובים ובלי שהקימו משפחה, כמבטאת יותר מכול את דרך הייסורים של הניצולים (סיון תשנ"א: 86-87). בשנת 1998 החל ניצול אושוויץ ולוחם הפלמ"ח, יהודה שטרנפלד, ביזמה שמטרתה להעלות את המודעות לחללים שלא נותרו להם בני משפחה שיפקדו את קברם. בסיוע מערכת החינוך גיבש שטרנפלד רשימה של כ-450 חללים כאלה. בשנת 2002 ביקש משה אורן מאגף ההנצחה במשרד הביטחון להעניק תוכן הולם לשביל המחבר בין יד ושם להר הרצל ולאנדרטה שתוקם בקצהו.¹¹ אורן אימץ את הרעיון מהרשימה של שטרנפלד, ובעזרת חוקרים מהאגף החל לגבש מחדש את רשימת החללים הבודדים (אורן תשע"ד: 65-66). הצוות שערך את המחקר נתן הגדרה קפדנית לשאלה מיהו ניצול, ולנסיבות המוות המדויקות של בני משפחתו, וכתוצאה מכך הצטמצמה הרשימה לכ-150 חללים בלבד. כאמור, שטרנפלד ביקש ליצור מחויבות לזיכרון כלפי אלה שאיש לא יזכור אותם, ובשיתוף עם קק"ל הציב עבורם אנדרטה במרחב לטרון. לעומתו, אורן ביקש לזקק רשימה מתומצתת, שבה יהיו רק חללי צה"ל ששרדו את השואה תחת הכיבוש הנאצי ושכל בני

איור 1: יהודה שטרנפלד כלוחם פלמ"ח (משמאל) – הראשון שהביא את הנושא למודעות הציבור (שוקי שריר)

משפחתם הגרעינית הושמדו בשואה. חלק מהחללים ברשימה של שטרנפלד שרדו את תקופת השואה עקב בריחתם לרוסיה, וגם שם סבלו סבל רב. לעומת זאת, הצוות שמינה אורן קיבל החלטה שלא להחשיב את השבים מרוסיה לאחר מלחמת העולם השנייה כניצולים, שכן הם לא חיו תחת כיבוש נאצי (אורן תשע"ד: 66). השאיפה להציג רשימה קצרה ומזוקקת של הטרגדיה היהודית צמצמה באופן משמעותי את הרשימה. עם זאת, הצד השווה בשתי היוזמות הוא שהן מתקנות במידת מה את העדר ההכרה הממסדית בתרומתם של הניצולים (לוינ 2006: 38), דווקא משום שלאורך השנים לא היו קרובים שידרשו את ההכרה בתרומה זו.¹²

איור 2: האנדרטה לחללי נצר אחרון בהר הרצל (ג'ו פרידמן)

גם בהקשר חללי נצר אחרון של הקיבוץ הדתי צמצמה רשימתו של אורן את המוזכרים ברשימה של שטרנפלד.¹³ דוגמה לבעייתיות מסוימת בצמצום זה היא של בנימין הוניג, יליד 1917 מביליסקו בפולין, ששרד מחנות שונים ומשפחתו הושמדה באושוויץ. הוניג עלה לארץ עם אוניית המעפילים הידועה שבתאי לוז'נסקי ("שושנה"), שהגיעה קרוב לחוף ניצנים ב־12 במרץ 1947.¹⁴ לאחר לילה בקבוצת יבנה הצטרף הוניג לקיבוץ כפר עציון, ושם נפל בקרב האחרון. ברשימתו של שטרנפלד הוא מופיע כמי שמוגדר באופן ודאי כנצר אחרון, שכן איש מבני משפחתו לא יפקוד את קברו. מחקר שערכו באגף להנצחת החייל גילה שנותרה להוניג אחות יחידה, שהחליטה לבנות את חייה מחדש בפולין. על כן, אף שמעולם לא נוצר עימה קשר,¹⁵ הוניג נגרע מהרשימה.¹⁶

ניצולי שואה וחללי נצר אחרון בתנועות הקיבוציות

משחר ימיהן היו התנועות הקיבוציות חלוצות ביישוב היהודי בתחומי ההתיישבות והביטחון. התנועות שאפו ופעלו להגדיל את מספר חבריהם בהתבסס על תנועות הנוער באירופה (כנר 1988: 188–194). בימי הסער שבין המרד הערבי הגדול להקמת המדינה גדלה התנועה הקיבוצית, ובימי הקמת המדינה הגיעה לשיא של קרוב ל-8% מהאוכלוסייה (חלמיש תש"ע: 35–36). היישובים שהוקמו בתקופה זו סימנו את הגבול והציבו את הקיבוצים בחזית העימות הבא (גולן תש"ע: 56–59). על בסיס המבנה הארגוני הייחודי של הקיבוץ, שאפשר לשחרר פעילים למטרות לאומיות בלי לפגוע בעורף הכלכלי והמשפחתי שלהם, היו חברי התנועות הקיבוציות חלק משמעותי מפעילות העלייה והקליטה (חלמיש תש"ע: 35). אלפים מחברי התנועות הקיבוציות התגייסו לצבא הבריטי, שחיללו היו הראשונים שהגיעו אל הניצולים באירופה, וכן לשליחות במחנות העקורים לאחר השואה (גלבר תשל"ט: 48; חלמיש תש"ע: 35).

בשליחות התנועה השפיעו הפעילים על הגעתם של ניצולים צעירים רבים, מתוך רצון להנחיל להם את האידיאולוגיה הקיבוצית ולאפשר את התפתחות הקיבוצים. הקיבוץ היה יעד מושך במיוחד עבור הניצולים, שנתרו בודדים וחיפשו נואשות קשרים חברתיים ותמיכה כלכלית, לאחר שאיבדו את עולמם הקהילתי והמשפחתי.¹⁷ בזמן מלחמת הקוממיות, כ-40% מתוך יותר מ-54,000 חברי קיבוץ היו ניצולי שואה, בהשוואה ל-14% בלבד במגזר העירוני ובמושבות (בר גיל ושיין תש"ע: 14, 330). הרוח החלוצית של חברי הקיבוצים, שהתבטאה בהתיישבות, בקליטת עלייה ובהעפלה, התבטאה גם בחלקם המשמעותי במערכות השונות של מלחמת הקוממיות ובמספר הנופלים מהם. סיון כינה זאת "אליטה משרתת" (סיון תשנ"א: 112; חלמיש תש"ע: 35), ועל כך ארחיב בהמשך.

פילוח של רשימת חללי נצר אחרון – לפי ארץ מוצא, חינוך חלוצי, צורת העלייה והיישוב שבו נקלטו – מאפשר לאפיין את סיפורם. יותר ממחצית מן החללים שברשימה היו יוצאי פולין. כ-90% מיהודי פולין, שלושה מיליון, נספו בשואה, ורבים מהניצולים נותרו בודדים. חלקם של יהודי פולין בשארית הפלטה במחנות העקורים בגרמניה ובעלייה לארץ היה משמעותי (יבלונקה תשנ"ד: 270). זאת בעקבות פוגרומים, כמו בקיילצה, שגרמו לבריחה המונית מערבה, לכיוון מחנות העקורים בגרמניה ובאיטליה (באואר 1970: 149, 199–206; בינדר 2016: 327). כמחצית מהמופיעים ברשימה היו חברים בתנועות נוער חלוציות לפני השואה או אחריה. בניגוד למיתוס המתאר ניצולים שהגיעו מהספינה לשדה הקרב, רוב חללי נצר אחרון הספיקו לחיות כאזרחים שנה לפני גיוסם.¹⁸

בתקופה שבין תום מלחמת העולם השנייה לפרוץ מלחמת הקוממיות (קיץ תש"ה–סתיו תש"ח) כשליש מהעולים, שהיו ברובם המוחלט ניצולים, הגיעו לקיבוצים (כהן–פרידהיים תשע"ב: 107). כמחצית מן החללים היו חברי ההתיישבות העובדת, ומתוכם הרוב המוחלט היו חברי קיבוצים (אורן תשס"ח).¹⁹

לאור זאת, הנתונים שעודדו השתלבות בקיבוץ, כמו בדידותו של הניצול והיותו צעיר בעל רקע תנועת־חלוצי, הגדילו סטטיסטית את סיכויי להיכנס לרשימה הכואבת של נצר אחרון. תמונת מצב זו נכונה באופן כללי גם לרשימתו הרחבה של שטרנפלד. לפיכך אפשר להעריך שהיא משקפת, לפחות במידה מסוימת, את סיפורם של למעלה מ-1500 ניצולים־חללים במלחמת הקוממיות.

איור 3: לוח השמות באנדרטה לזכר חללי נצר אחרון בהר הרצל (יואל שדה)

הקיבוץ הדתי במלחמת הקוממיות

לאחר שנקבע כי המגזר הקיבוצי נשא בנטל הביטחון במלחמת הקוממיות ביתר שאת, חשוב לציין שהנטל על הקיבוץ הדתי היה משמעותי אף יותר. עוד בטרם פרוץ המלחמה הבינו בהנהגת הקיבוץ הדתי שמצבם הביטחוני רגיש במיוחד:²⁰

בתוך המצבים העלולים לבוא יועמדו המשקים של הקיבוץ הדתי במבחנים מיוחדים, רצה הגורל ששלושת הגושים שלנו נמצאים באזורי ביטחון קשים (קרניאל, עלונים לד, תשרי-חשוון תש"ח: 1).

רוב נקודות הקבע של הקיבוץ הדתי הוקמו בשולי מפת ההתיישבות. הקיבוצים הדתיים הוקמו כולם לאחר ועדת פיל, שניסתה לשרטט את גבולות הישוב היהודי במסגרת תוכנית חלוקה צפויה. לדוגמה, נתון שהכריע את מקומה המבודד של טירת צבי בקיץ תרצ"ז היה דרישתו של משה שרת לסמן את הגבול הדרומי של עמק בית שאן, כדי שיצטרף כולו למדינה עתידית (כך תשע"ט: 189-202). מורשת ישראל הקשורה להרי חברון הייתה גורם משמעותי להתיישבות דתית דווקא באזור המבודד של גוש עציון (כך תשנ"ב: 24-27). אנשי קבוצת אברהם נימקו את נכונותם להיענות לאתגר של יישוב ראשון באזור זה בצורך לפיתוח מרחבי התיישבות חדשים, מתוך ציפייה להגעתם של המוני ניצולים (בן יעקב תשמ"ג: 57-58).²¹ לנימוקים אלה אפשר להוסיף את תפיסתה הארגונית-רעיונית של מנהיגות הקיבוץ הדתי, שהובילה להתיישבות בגושים (כך תשנ"ו: 224-225, 270-275). נתונים אלה השפיעו על העובדה שכמעט כל הקיבוצים הדתיים ניצבו במקומות הרגישים ביותר בחזיתות השונות של מלחמת הקוממיות. טירת צבי הייתה היעד הראשון להתקפה בעלת מאפיינים של צבא סדיר במלחמה זו (גבעון תש"ז: 7), בקרב שהתרחש ב'ו' באדר א' תש"ח; גוש עציון היה מבודד והותקף לאורך תקופה ארוכה, והחל מסוף ניסן תש"ח הוא הותקף בידי צבא ערבי סדיר שהבריטים אימנו וחימשו (קנוהל תשי"ז: 513-520); שניים מתוך ששת הקיבוצים שהותקפו קרקעית בחזית הדרום - כפר דרום ובארות יצחק - היו שייכים לתנועת הקיבוץ הדתי. קיבוצים אלה הותקפו עקב מיקומם על צירי הפלישה, שהיו חשובים אסטרטגית לצבא המצרי (ברוכי תשע"א: 47, 72); קיבוץ כפר דרום, היחיד מאחת עשרה הנקודות שקמו בנגב בסתיו 1946 שמוקם בסמוך לעיר עזה, חווה מצור במשך שבעה וחצי חודשים. כמו כן, בחודשים ניסן-אייר תש"ח התמודד הקיבוץ

עם ארבע התקפות ישירות של האחים המוסלמים ושל הצבא המצרי (עמינוח תש"ט [א]; יצחקי תשס"ז); קיבוץ בארות יצחק נאלץ להתמודד, ללא ביצורים ראויים (פורשר תשנ"ב: 13–15)²² וללא תגבורת משמעותית, עם התקפות בכוח עודף מהאוויר, בשריון ובתותחים מן הים (ברוכי תשע"א: 96, 101, 117). הצבא המצרי אף הצליח, בהתקפתו העיקרית ב־ח' בתמוז תש"ח, לחדור לתוככי הקיבוץ (ברוכי תשע"א: 102–109).

במלחמת הקוממיות הוחרבו חמישה מתוך עשרת יישובי הקבע של הקיבוץ הדתי. מעל 120 חברים נפלו, עשרות רבות נפצעו ולמעלה ממאתיים נפלו בשבי (ברוכי תשע"א: 3). כך סיכם את אירועי המלחמה משה פרידמן, ששימש מזכ"ל הקיבוץ הדתי:

הקבוץ הדתי הוא הזרם הקיבוצי היחיד, שהיה במצב קשה כזה לעומת יתר התנועות הקיבוציות... שהייתה להן זרבה... שיכלו להגיש עזרה לנקודות המותקפות... העזרה שהוגשה על ידי הצבא הייתה מעטה... מעל ל-120 חברי הקבוץ נפלו חללים (עלונים לו, טבת-שבט תש"ט: 26).

חללים אלה היו 8% מהאוכלוסייה הבוגרת של הקב"ד. לשם השוואה, על פי נתוני ההסתדרות החקלאית מ־1949, משאר התנועות הקיבוציות נפלו כ־500 חללים מתוך אוכלוסייה של כ־54,000 איש (כנרי 1988: 193).²³ כלומר, המגזר ששילם את המחיר הכבד ביותר במלחמת הקוממיות היה הקיבוץ הדתי. אם כן, נותר לבחון את תמונת המצב של ניצולי השואה בקב"ד בתקופה המדוברת.

ניצולי שואה בקיבוץ הדתי בזמן מלחמת הקוממיות

איור 4: דב קנוהל במדי הבריגדה היהודית (אורה ואריה רוטנברג)

כמו בתנועות הקיבוציות הכלליות, גם הקיבוץ הדתי היה דומיננטי במסגרת הפעילות של הציונות הדתית עם שארית הפלטה באירופה. בקרב השליחים שפעלו מטעם הברית העולמית לתורה ועבודה בלטו חברי הקיבוץ הדתי: "בין חיילי תנועתנו הצטיינו חברינו בערותם התנועתית"²⁴. הבולט בשליחי הציונות הדתית היה דב קנוהל, חבר כפר עציון, שייצג את הציונות הדתית בארגון שהוקם לטובת אנשי שארית הפלטה בידי המוסד לעלייה ב' (ויינשטיין תשס"ד: 14, 177). קנוהל ריכז את הפעילות של הברית העולמית לתורה ועבודה באירופה בתום השואה (ויינשטיין תשס"ח: 75, 88).

בין השנים תש"ו–תש"ח, שמונה מתוך עשרים הפעילים של הציונות הדתית במחנות העקורים בגרמניה, שהיו מוקד הפעילות הציונית בקרב שארית הפלטה, היו חברי קיבוצים (הורוביץ 2014: 86). אברהם יצחק

מרחביה מטירת צבי ומשה מושקוביץ (מושקו) ממשואות יצחק היו מהדמויות הבולטות בפעילות הציונית הדתית בקפריסין (ויינשטיין תשס"א: 58, 236).

הקיבוץ הדתי, שרוב קיבוציו היו צעירים, היה זקוק נואשות לכוח אדם (הורוביץ 2014: 123), ואנשי שארית הפלטה הדתיים היו זקוקים לחיי חברה ולקהילה שומרת מצוות. כתוצאה מכך הגיעו ניצולים רבים לקיבוץ הדתי בשנים שבין תום השואה למאבק על הקמת המדינה. רובם המוחלט של הקיבוצים הדתיים היו מבוססים על עולים מאירופה.²⁵ בכמה קיבוצים היו ניצולי השואה יותר ממחצית מהחברים: בכפר עציון, שרוב חבריו היו יוצאי פולין, כ־80% מהחברים היו ניצולי שואה. במשואות יצחק, שבו היו יוצאי הונגריה וצ'כיה, כ־60% היו ניצולים. גם בבארות יצחק ובכפר דרום, שבהם התרכזו יוצאי גרמניה, כמחצית מהחברים היו ניצולים. גרעין של כ־20 חברים יוצאי מחנות השתתף בקרב על טירת צבי.²⁶ דווקא בשני הקיבוצים הדתיים שנפגעו בצורה הקשה ביותר – בארות יצחק וכפר עציון – חלקם של ניצולי השואה בקרב היה הגדול ביותר, וזאת מכמה סיבות. ראשית כול, כמה קבוצות של עליית הנוער הגיעו לבארות יצחק מכפרי נוער. שלוש קבוצות שונות של עליית הנוער הגיעו בשלבים שונים לבארות יצחק, לפני המלחמה ובמהלכה: הנוער הבלגי בקיץ תש"ו, גרעין נתיבות מכפר חסידים בחורף תש"ח, וגרעין עצמאות ממקווה ישראל באייר תש"ח (ברוכי תשע"א: 84). שנית, אחוז הניצולים הגבוה נבע מפינוי האוכלוסייה הבלתי לוחמת, כמו אימהות, שרובן לא הוגדרו ניצולות, והישארות אוכלוסיית הרווקים הצעירה שהורכבה בעיקר מניצולים. בזמן הקרבות האחרונים והמשמעותיים רוב הלוחמים, הן בבארות יצחק (כ־75%), הן בכפר עציון (90%), היו ניצולים ולפיכך גם חלקם בנופלים היה גדול. למעלה מ־80 מתוך כ־120 החללים בקיבוץ הדתי היו ניצולי שואה.

איור 5: ציור דמותו של אליעזר (ליזו) הרשקוביץ. מסיבות מובנות היחידה להנצחת החייל מתקשה עד היום להציג תמונות של חלק מהנופלים (היחידה להנצחת החייל, אגף משפחות הנצחה ומורשת, משרד הביטחון)

לאורך תקופת גיבוש וצמצום רשימות נצר אחרון מנו הנופלים בקיבוץ הדתי יותר מ־10% מהרשימה. גם ברשימה המעודכנת, שבה מופיעים כ־150 חללים, מצויים נכון להיום²⁷ 17 חללים הקשורים לקיבוץ הדתי. 13 מתוכם היו חברי קיבוץ וגם חיילי התגבורת – שלום וירצבורגר ויוסף בוימינגר שנפלו בכפר עציון,²⁸ ואברהם בלאט שנפל כחייל תגבורת בכפר דרום – היו מזוהים מאוד באורח חייהם עם הקיבוץ הדתי.²⁹ מעבר לחללי נצר אחרון שנפלו בקרבות בכפר עציון, שני חללים נוספים קשורים לבארות יצחק שבנגב: החיילת רינה למברגר, שהשתתפה בקרבות כשהייתה בחברת הנוער בבארות יצחק ונפטרה אחרי המלחמה, בהיותה חברת עין הנצי"ב (אורן תשס"ח: 223–224), וכן אליעזר (ליזו) הרשקוביץ, חבר גרעין 'צרד' שהשלים את בארות יצחק ונפל במבצע יואב, שההכרה בו במשרד הביטחון כנצר אחרון הושלמה ממש לאחרונה.³⁰

חשוב לציין שבקרב חללים ניצולי שואה תופעת ההתאבדות לא הייתה נדירה, וגם ברשימת חללי נצר אחרון בקיבוץ הדתי היא קיימת.³¹

נצר אחרון בכפר עציון – הקיבוץ ה"פולני" של התנועה

מגבשי רשימת נצר אחרון שמו לב כבר בתחילת התהליך לנתונים הייחודיים של קיבוץ כפר עציון, שגרמו לכך שלחבריו יש חלק גדול ברשימה הארצית.³² ראשית, בשנים שלפני פרוץ מלחמת הקוממיות קלט הקיבוץ כמה גרעינים של ניצולי שואה שחוו אותה באופן הקשה ביותר (שריר תשע"ט: 183). אחד מהם, קבוצת "אשבך", יוצאי גטו לודז', התייחד בכך שהתגבש מניצולי מחנות כבר בחזרתם לגטו בסוף המלחמה (קניסט תשע"ח).

קיבוץ כפר עציון היה קיבוץ יוצאי פולין מובהק בקיבוץ הדתי (באחוזים נמוכים בהרבה היו יוצאי פולין גם בטירת צבי), ולמעשה כמעט כל ניצולי השואה מפולין שהגיעו לקיבוץ הדתי הגיעו לכפר עציון. נתון זה חשוב על רקע האמור לעיל, שהאובדן של יהדות פולין הותיר רבים מהניצולים לבדם. יחד עם העובדה שהפגיעה בחברי כפר עציון הייתה כמעט מוחלטת, ורק בודדים שרדו את הקרב האחרון, מתקבל הנתון של 15 חללים, כ-10% מרשימת נצר אחרון הארצית, שנפלו בכפר עציון.

מאפיין ייחודי נוסף לחללי נצר אחרון בכפר עציון הוא שבניגוד לרוב החללים ברשימה, חללי כפר עציון היו ברובם אזרחים ומחציתם נשים. בניגוד לחיילים, שהתגייסו בידיעה שהם מסכנים את חייהם, חברי כפר עציון, כמו בקיבוצים מאוימים אחרים, ראו עצמם קודם כול כאזרחים. אמנם כשהחלה המתיחות קיבלו החברים הכשרה צבאית בסיסית והחל משטר צבאי מסוים, אך הלוחמים חברי הקיבוצים לא חוילו³³ והשתדלו לשמור על שגרת חיים אזרחית.³⁴

איור 6: חלל נצר אחרון יוסף ויסמן (מימין) בעבודת בניין בכפר עציון (ארכיון כפר עציון)

ברוב המקרים המציאות ההישרדותית בזמן המלחמה לא אפשרה להתחשב בעובדת היותם של חברים ניצולים, ולפיכך כמעט אין עדויות לקבלת פטורים על רקע השואה.³⁵ הבנת מעמדם כאזרחים חשובה כדי להבין את העמדה הנפשית שאיתה הגיעו הניצולים לאיום החוזר שהיה כרוך באירועים. רוב חללי נצר אחרון הגיעו לכפר עציון בקיץ תש"ז, חצי שנה לפני תחילת האירועים, לאחר שהיו כלואים במחנות ובגירוש לקפריסין. הם כמעט לא הספיקו לחיות חיים רגילים: "...אני חושבת מה הם עברו, והגיעו עד להנה... כמה הם הספיקו לחיות? כלום!"³⁶

על רקע האיום החוזר היטלטל מצבם הנפשי בין ייאוש לתקווה, וככל שהחמיר המצב הם נדרשו להילחם גם בייאוש (Klein 1972:82). בכפר עציון נפלו חללי נצר אחרון שהגנו על קיבוציהם יותר מפי שניים מאשר חללי נצר אחרון שנפלו כאזרחים בכל הקיבוצים האחרים גם יחד.³⁷

"תור הזהב" להנצחת ניצולים – חללי הקיבוץ הדתי

מאליה מתעוררת השאלה מדוע בכתובה הענפה על תולדות הקיבוץ הדתי בכלל, ובעקבות חורבן הגוש בתש"ח בפרט, לא ניתן עד לאחרונה ביטוי משמעותי למקומם של ניצולי השואה. אם נשווה זאת להנצחה בקיבוצים יד מרדכי ולוחמי הגטאות, שבהם נערכים עד היום טקסי הסיום ליום השואה והגבורה ונכרכים ערכי המרד בגטו עם ערכי ההתיישבות וההגנה עליה (כרמי 2007; קנטור תשס"ח: 287–303), השאלה אף מתחדדת.

תשובה אפשרית לכך יש למצוא באופן שבו התייחסו לסיפור השואה בחברה הישראלית עד לשני העשורים האחרונים. תודעת השואה והנכונות להקשיב לסיפורם של ניצולים, שרובם ככולם לא השתתפו במרד, חלחלו לחברה הישראלית באופן איטי מאוד. אירועי מפתח כמו העדויות במשפט אייכמן, החרדה בימי ההמתנה במלחמת ששת הימים, תוצאות מלחמת יום כיפור ונסיעות הנוער לפולין היו אבני דרך לבנייה מחודשת של תודעת השואה הישראלית.

בעשורים הראשונים של המדינה זוהתה השואה עם גבורת המרד בלבד, ורק האירועים שצוינו לעיל חוללו תהליך שאפשר להכיל מודלים נוספים של גבורה. ממילא, בעשורים הראשונים להקמת המדינה, הקשר בין שואה לתקומה הצטייר אך ורק דרך הפריזמה של לוחמי הגטאות שעלו לארץ (פורת תשע"א: 386; קליין תשמ"ד: 506).³⁸ לאורך תקופה זו לא הוקמה ולו אנדרטה אחת שציינה את תרומתם של הניצולים במלחמת הקוממיות, ואפשר להעריך שכל זה השפיע על העדר אזכור השואה גם בדרכי ההנצחה בקיבוץ הדתי.³⁹ בשנה שלאחר הקרבות על קיבוץ הנגב הדתיים ערך נחמיה עמינוח, פעיל ותיק בהפועל המזרחי, ראיונות עם החברים שלחמו, והוציא לאור את החוברות "בשערי עזה – המערכה על בארות יצחק" ו"כפר דרום – כפר הגבורה" (עמינוח תש"ט [א, ב]). בחוברות אלה השואה אינה חלק מהסיפור. לא נעשה כל ניסיון להעריך את היקף הניצולים בקרב הלוחמים ואת התמודדותם מול האתגרים, חרף האיום החוזר שחוו.⁴⁰

לעומת זאת, בספרים שנכתבו בחמש עשרה השנים האחרונות בידי ההיסטוריונים אריה יצחקי ונחום ברוכי, התמונה שונה. בספרים אלה מופיעים אזכורים לא מעטים שמבטאים הערכה לעובדה שניצולי שואה נוטלים חלק פעיל בקרבות, חרף הרקע האישי שלהם (יצחקי תשס"ז: לדוגמה 56–57; ברוכי תשע"א: לדוגמה 106).

להבניה האיטית של תודעת השואה אפשר לצרף גם סיבה מקומית, הקשורה ליכולת לשאת את האבל הכפול בקרב שרידי כפר עציון. ידועה אמרת חז"ל על "צרות אחרונות משכחות את הראשונות" (בבלי, ברכות יג, ע"א), והיא משתקפת במורשת כפר עציון. שרה שיפמן, שליוותה את הפצועים למשואות יצחק בלילה האחרון וכך ניצלה מהקרב בכפר עציון, טענה שהאסון של כפר עציון דחק את הזיכרונות מהבית שאבד בהונגריה. בראיונות שערכה עמיה ליבליך עם ילדי כפר עציון מתוארים מקרים שבהם האימהות רצו להגן על

תודעתם המורכבת בלאו הכי של ילדיהן, ועל כן נמנעו מדבר על מה שחוו בשואה או על משפחתם שהושמדה (ליבליך תשס"ז: 175).⁴¹

לפיכך, מוצעת כאן דרך אפשרית להבנת התפתחותו של החיזיון האורקולי בכפר עציון. בחיזיון הראשון הוזכרה השואה כאירוע לאומי הדורש תגובה לאומית, כפי שהבינו את הנושא חברי קבוצת אברהם (כפר עציון) דאז: "בשעה שרכבות בפולין מובילות יהודים לטבח... אנו נפתח בהרי חברון אזור חדש להתיישבות שרידי השואה שיגיעו אלינו" (בן יעקב תשמ"ג: 57-58). החיזיון הופק בתקופה שבה השואה טרם חלחלה לממד האישי, תקופה שלווהה בשתיקת האימהות.

רק בחיזיון החדש מתגלה כיצד הרקע של השואה, שהתרחשה שנים ספורות לפני הקרבות, היה נוכח מאוד בהווה של החברים, וממילא מתעצמת הטרגדיה האישית והלאומית בנפילתם. האנדרטה לזכר חללי נצר אחרון שהוקמה לפני כמה שנים בבית הקברות בכפר עציון, והנצחה נוספת המתכננת לקום בתוככי הכפר, מעידות על הפנמה ראויה של הצורך לספר את סיפור השואה והתקומה דווקא בכפר עציון.

איור 7: האנדרטה לחללי נצר אחרון בכפר עציון (בנימין טרופר)

סיכום:

ארגוני הביטחון של המדינה שבדרך התקשו לראות את צורכיהם של הניצולים המגויסים, ובהם את צורכיהם המיוחדים של אלה שהיו בודדים בארץ ובכלל. עם זאת, הניצולים שאפו, בעצם תקומת המדינה והמאבקים עליה, לנקום על שאירע להם ולמשפחתם בשואה. מיזם

ההנצחה של נצר אחרון עבר כמה תהליכים, שבהם התגבשה רשימה מצומצמת ומובחרת של חללים, כמעט כולם ממלחמת הקוממיות. ניצולים אלה חוו את השואה תחת הכיבוש הנאצי, ובנופלים במאבק על הקמת המדינה לא נותר זכר ממשפחתם הגרעינית, שהושמדה כולה בשואה. אף שרשימה זו עלולה להדיר מהזיכרון רבים אחרים שראויים לו, היא מכילה את התמצית החזקה ביותר של הקשר בין אירועי השואה למאבקי התקומה, המשקפת את סיפורם הכללי של הניצולים-חללים.

מרשימה זו אפשר ללמוד על מקומם החשוב של כלל התנועות הקיבוציות בקליטת ניצולים, ובמיוחד את הצעירים והבודדים שבהם. הקיבוצים הדתיים קלטו גם הם ניצולים רבים, ובהמשך התמודדו עם האויב במקומות המורכבים ביותר במלחמת הקוממיות. מציאות זו גרמה לכך שאחוז הניצולים שלחמו על הגנת קיבוציהם בתנועת הקיבוץ הדתי היה גבוה במיוחד, ועל כן הפגיעה בהם במערכות על בארות יצחק וכפר עציון היו הקשות במלחמה.

מאפייני הקליטה בקיבוץ הדתי בכלל, ובכפר עציון בפרט, לצד סיפור הקרב הייחודי, הובילו למספר שיא של נופלים המוגדרים נצר אחרון. נופלים אלה היו ברובם אזרחים ששאפו לפתוח פרק חדש ונורמלי בחייהם, אך עקב המצב נדרשו להילחם לא רק באויב, אלא גם בזיכרונות הטריים מהשואה שאתגרי השעה העצימו אותם.

תהליך ההבניה האיטי של תודעת השואה בחברה הישראלית השפיע גם על דרכי הנצחת הניצולים במלחמת הקוממיות בקיבוץ הדתי. בשנים האחרונות הולך ונחשף סיפור כפר עציון בתש"ח כפסגת הקשר בין אירועי השואה לתקומה, כפי שמתבטא באופן בולט בדמויותיהם של האנשים ששילמו את המחיר הכבד ביותר. כך ראוי ונכון לזכור את מגש הכסף שעליו ניתנה מדינת היהודים.

ביבליוגרפיה

- אבן חן י' תש"ל. **אלונים בסלע**. תל אביב.
- אורן מ' תשס"ח. **נצר אחרון**. תל אביב.
- אורן מ' תשע"ד. **השביל המחבר**. ירושלים.
- אליאש א"י תשע"ג. **מעשה הבא בחזון**. ירושלים. (מהדורה ראשונה: תשמ"ג).
- באואר י' 1970. **הבריחה**. ניו יורק.
- בינדר ש' 2016. **בארץ אויב – יהודי קלצה והסביבה – 1939–1946**. ירושלים.
- בן יעקב י' תשמ"ג. **גוש עציון – חמישים שנות מאבק ויצירה**. כפר עציון.
- ברוכי נ' תשנ"ז. **פעילות הקבוץ הדתי בתחום הבטחון בתקופת המנדט תרצ"ו–תש"ז (1947–1936)**. רמת גן.
- ברוכי נ' תשע"א. **נקום ובנינו**. ירושלים.
- ברוכי נ' תשע"ב. **בארות יצחק – בהתיישבות ובמלחמה**. ירושלים.

- בר גיל ש' ושיין ע' תש"ע. **וישבתם בטח, ניצולי השואה בהתיישבות העובדת בשנים 1945-1955**. ירושלים.
- גבעון ל' תש"ן. **הקרב על טירת צבי**. טירת צבי.
- גבתי ח' תשמ"א. **מאה שנות התיישבות**. תל אביב.
- גולן א' תש"ע. תרומת התנועה הקיבוצית ליצירת המערך ההתיישבותי. בתוך א' חלמיש וצ' צמרת, עורכים. **הקיבוץ – מאה השנים הראשונות**. ירושלים. עמ' 56-59.
- גלבר י' תשל"ט. **תולדות ההתנדבות**. כרכים א, ב. ירושלים.
- הורוביץ (נדיבי) ת' 2014. **אמונה דתית וייחוד חברתי – קליטת ניצולי שואה ציונים דתיים בהתיישבות העובדת בשנים 1943-1953**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.
- הכהן ד' תשנ"ה. **תכנית המיליון, תכניתו של דוד בן גוריון לעלייה המונית בשנים 1942-1945**. ישראל.
- ויינשטיין מ' תשס"א. **ציונות דתית בשולי ארץ ישראל – תנועת תורה ועבודה במחנות המעצר בקפריסין**. ניר גלים.
- ויינשטיין מ' תשס"ד. **פדויים לציון – תנועת תורה ועבודה בקרב שארית הפליטה באיטליה 1949-1945**. ירושלים.
- ויינשטיין מ' תשס"ח. **'פדויים לציון ברניה' – תנועת 'מזרחי-תורה ועבודה' במחנות העקורים בגרמניה 1945-1949**. ירושלים.
- חלמיש א' תש"ע. הקיבוץ והעלייה – יחסי גומלין ותלות הדדית. בתוך: א' חלמיש וצ' צמרת, עורכים. **הקיבוץ – מאה השנים הראשונות**. ירושלים. עמ' 25-42.
- טסלר שרה תש"ע. **שני חיי שרה**. כפר הרא"ה.
- יבלונקה ח' תשנ"ד. **אחים זרים – ניצולי השואה במדינת ישראל 1948-1952**. ירושלים.
- יבלונקה ח' תשס"ח. **אנחנו פה – ניצולי השואה במדינת ישראל**. תל אביב.
- יחזקאי א' תשס"ז. **222 הימים של כפר דרום**. אפרת.
- כהן-פרידהיים ר' תשע"ב. **החלוצים שנתרו מאחור – קליטת עלייה בקיבוצים**. ישראל.
- כנרי ב' 1988. התנועה הקיבוצית במעבר מיישוב למדינה. בתוך: ר' פילובסקי, עורכת. **המעבר מיישוב למדינה 1947-1949, רציפות ותמורות**. חיפה. עמ' 187-197.
- כץ י' תשנ"ב. **ההתיישבות היהודית בהרי חברון ובגוש עציון 1940-1947**. רמת גן.
- כץ י' תשנ"ו. **תורה ועבודה בבניין הארץ – הקיבוץ הדתי בתקופת המנדט**. רמת גן.
- כץ י' תשע"ט. **אל האדמה – הכמיהה היהודית להתיישבות בארץ ישראל בעת החדשה**. רמת גן.
- כרמי ד' 2007. בין שתי גבעות – טקסי הזיכרון לשואה ביד מרדכי. **ישראלים 1: 137-176**.
- לוי א' 2006. אנדרטת נצר אחרון: על דחיקה והדחקה במלאכת הזיכרון הישראלית. **זמנים 95: 38-43**.

- ליבליך ע' תשס"ז. **ילדי כפר עציון**. ירושלים.
- מונדשיין ר' תשע"ד. נצר אחרון ובנים יחידים בקרבות תש"ח. **מכלול** ל: 43-66.
- מרקוביץקי י' 1995. **גחלת לוחמת**, תל אביב.
- נור א' ושיילר א' תשס"ו. הנצחת ניצולי שואה שנפלו במלחמת העצמאות. **אריאל 171-172**: 49-51.
- סיון ע' תשנ"א. **דור תש"ח - מיתוס דיוקן וזיכרון**. תל אביב.
- עופר ד' תשע"ה. **ישראל בעיני שורדי השואה וניצוליה**. ירושלים.
- עופר ד' תשמ"ו. מניצולים לעולים - שארית הפליטה לנוכח העלייה. בתוך י' גוטמן וע' דרכסלר, **עורכים. שארית הפליטה 1944-1948**. ירושלים. עמ' 275-304.
- עמינוח נ' תש"ט (א). **כפר דרום - כפר הגבורה**. תל אביב.
- עמינוח נ' תש"ט (ב). **בשערי עזה - הקרב על בארות יצחק**. תל אביב.
- פורת ד' תשע"א. **קפה הבוקר בריח עשן**. תל אביב.
- פרייליך מ' 2011. **הסנה שלא אוכל - ניצולי השואה בישראל**. הרצליה.
- קינסט מ' תשע"ח. **התהוותה ופעילותה של קבוצת "לעבר הירדן" ושאלת היותה אב טיפוס לקבוצות שבאו בעקבותיה**. עבודת מוסמך, אוניברסיטת אריאל בשומרון. אריאל.
- קליין ה' תשמ"ד. החיפוש אחר זהות ומשמעות בקרב ניצולי השואה. בתוך י' גוטמן ור' מנבר, **עורכים. מחנות הריכוז הנאציים, הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי הרביעי של חוקרי השואה**. ירושלים. עמ' 425-434.
- קנוהל ד' תשי"ז. **גוש עציון במלחמתו**. ירושלים.
- קנטור א' תשס"ח. **בעצמם הם כתבים להם שיר - עיצובו של הזיכרון הקולקטיבי בקיבוץ המאוחד**. באר שבע.
- שפירא א' 1997. **יהודים חדשים יהודים ישנים**. תל אביב.
- שריר ש' תשע"ט. תודעת השואה והשפעתה במלחמת הקוממיות: גוש עציון כמקרה בוחן. **מחקרי ארץ יהודה** ג: 181-201.

Klein H. 1972. Holocaust Survivors in Kibbutzim Readaptation and Reintegration, *Israel Annals of Psychiatry*: 78-91.

ארכיונים

ארכיון בארות יצחק (אב"י)

ארכיון הקיבוץ הדתי (אק"ד)

ארכיון טירת צבי (אט"צ)

ארכיון יבנה

ארכיון כפר עציון (אכ"ע)

ארכיון הציונות הדתית (אצ"ד)

עיתונים

עלונים – ביטאון הקיבוץ הדתי (בתקופה שבה עוסק המאמר)

הזמן הירוק (ביטאון התנועה הקיבוצית)

ראיונות

יוסף שפירא, ירושלים, חשוון תשע"ח.

שטרנפלד יהודה, חספין, אייר תשס"ב; פתח תקווה, חשוון תשע"ז.

הערות

- 1 למעשה, תוכנית בולטימור של בן גוריון, בשנים 1942–1945, נועדה למנף עוד במהלך השואה את מצב היהודים באירופה כדי להעצים את היישוב היהודי (הכהן תשנ"ה: 26–27, 97).
- 2 שבועון המשק, יבנה, ערב סוכות תש"ו. ארכיון יבנה.
- 3 למאמר שעסק בכך לפני 15 שנה, אך בסיסי בלבד ולא מדויק ראו: נור ושלר תשס"ו.
- 4 למשל: "וַיֵּצֵא חָטָר מִגֹּזַע יִשְׂרָאֵל וַיֵּצֵר מִשְׁרָטָיו יִפְרָה" (ישעיהו יא:1).
- 5 הביטוי במשמעות זו קיים גם בתקופתנו. יוסי רון, שאיבד בכפר עציון את אביו ואת אימו, מכנה את עצמו "נצר אחרון" ולפחות מצד אביו נראה שהוא אכן הממשיך היחיד. (הזמן הירוק 5/5/2011).
- 6 אפשר להניח שאת הכותרת העניקה חנה יבלונקה, שליוותה את הפרויקט כהיסטוריונית (ראו: אורן תשס"ח: 65).
- 7 זאת ללא חיילי הגח"ל, שגויסו באופן משמעותי רק לאחר הקמת המדינה.
- 8 יהודה שטרנפלד-חיספין, בעל פה, 5/2002.
- 9 אברהם דפנר לחברו יהודה, 22/1/48, תיק נופל, אכ"ע.
- 10 למשל: יוסף וייסמן, מכתב לדודים, ג' אדר תש"ז, תיק נופל, אכ"ע.
- 11 על האנדרטה שעיצב מיכה אולמן ודברי פרשנות וביקורת עליה: אורן תשע"ד: 67–76; ליון 2006: 38–43.
- 12 ליון טוענת שתחושת הזרות של הצברים כלפי ניצולי השואה הייתה הגורם העיקרי להדחקת תרומתם. לשיטתה, ניכור זה בא לידי ביטוי גם באנדרטה עצמה, ולפרשנות שהיא מעניקה לה יש מסקנות מרחיקות לכת על פי השקפתה הפוליטית (עמ' 43).
- 13 שלושה חללים שנפלו בבארות יצחק הופיעו ברשימה של שטרנפלד, אותה מסר לי (חקר וערך: אבי ארבייט).
- 14 ראו אתר הפלי"ם (מרץ 2020): http://www.palyam.org/Hahapala/Teur_haflagot/David_Maymon/mainpage.php.
- 15 בארכיון כפר עציון טוענים שבניגוד לקרובי חללים אחרים לא נוצר שום קשר עם האחיות, וייתכן שאף לא ידעה על נפילתו.
- 16 ראו אתר יזכור (מרץ 2020): <https://www.izkor.gov.il>.
- 17 בשאלה לגבי המניע הדומיננטי – המנגנון של התנועות הקיבוציות או רצונם האישי של הניצולים – חלקו החוקרים ראו: בר גיל ושייך תש"ע: 18, 329.

- 18 בניגוד לתדמית המקובלת, רק כעשרה אחוזים מחללי נצר אחרון גויסו עם בואם לארץ במסגרת הגח"ל.
- 19 הנתונים נלקטו מתוך הספר נצר אחרון (אורן תשס"ח) ומתוך אתר יזכור <https://www.izkor.gov.il>.
- 20 למעשה, אף שבן גוריון סירב לפנות יישובים, בעיני יועציו מחצית מקיבוצי התנועה היו מועמדים לפינוי (ברוכי תשע"א: 46, 51).
- 21 בעניין זה אנשי קבוצת אברהם לא היו יוצאי דופן, שכן אתגר זה סומן בידי בן גוריון. הצפי לאורך רוב שנות השואה היה לקליטה מידית של מאות אלפי ניצולים, קליטה שדרשה יצירת מקורות תעסוקה וכן משק חקלאי שיגדיל את כמות המזון. ההתיישבות הייתה תנאי הכרחי כדי לאפשר אותה, גם באזור ירושלים (הכהן תשנ"ה: 140, 169-141).
- 22 יהושע בר און, ריאיון עם שמעון פורשר 28/4/1992. תיק: ראינות עם ותיקים, אב"י, גם עמ' 31.
- 23 כנרי מביא נתון לכל התנועות הקיבוציות, כ־600 חללים, ונראה שנתון זה כולל את הקיבוץ הדתי. חשוב לציין כי באנדרטה של התנועות הקיבוציות מוזכרים קרוב ל־1000 איש. ואולם, הקריטריון ל"חבר קיבוץ" בהקשר זה היה כל מי שמוזכר בטקסי יום הזיכרון הקיבוציים, ולפיכך הוכנסו לרשימה חברים שהיו קשורים בצורה זו או אחרת למישהו מחברי הקיבוץ. כמו כן, ברשימה האינטרנטית, מופיעים שמות כפולים. נראה לי שהאמת מצויה בממוצע שבין שני המספרים. לרשימה באנדרטה ראו: "רשימת הנופלים" <http://www.kibbutz.org.il/he/articles> (שבט תש"ף). ראו לציין שבניגוד לרשימה הכללית, המספר 125 חללים בקיבוץ הדתי נבדק ואושר באופן שרק מי שהקיבוץ היה ביתו האזרחי נכנס לרשימה.
- 24 'שבועון המזכירות', כפר עציון, י"ב באב תש"ו. ההערכה היא שכמחצית מחיילי הבריגדה, שזיהו את עצמם עם הציונות הדתית ופעלו בקרב ניצולי שואה בסוף מלחמת העולם השנייה, היו חברי הקיבוץ הדתי על פי רישומי התומכים בהפועל המזרחי לקראת הוועידה התשיעית שלה (אצ"ד, מיכל 8 תיק 70; ברוכי תשנ"ז: 19; ריאיון עם יוסף שפירא, נובמבר 2017).
- 25 למעט קבוצות בני עקיבא שהתיישבו בעין צורים ובסעד. עין צורים הייתה צברית כמעט כולה (ראיון עם יהודה נוימן, אייר תשע"ו) וקבוצת סעד הייתה מבוססת על צברים שאליהם הצטרפו עולים ותיקים (ברוכי תשע"א).
- 26 הנתונים רוכזו בעזרת הארכיונאים בקיבוצים השונים על בסיס רשימת הנוכחים בקיבוצים בזמן מלחמת הקוממיות.
- 27 הרשימה דינמית, וכלשונו של משה אורן "איננה קדושה". אישית זכיתי להכניס שלושה חללים לרשימה.
- 28 שניהם בוגרי הסקטור הדתי במקווה ישראל.
- 29 למשל: יוסף בוימינגר היה חבר לכיתה במקווה ישראל של קבוצת יוצאי מחנות שהצטרפה למשוואות יצחק בקיץ תש"ז.
- 30 <https://www.izkor.gov.il> (ט"ז ניסן תש"ף).
- 31 המקורות הרשמיים שומרים בצדק על כבודם של הנופלים, אך עדויות שונות מגלות שכעשרה חללי נצר אחרון שלחו יד בנפשם. מהם נמנים שני חללי נצר אחרון בקיבוץ הדתי שלא נפלו בקרב, וככל הנראה שלחו יד בנפשם.
- 32 עמירם ברקת, מתוך גזיר עיתון, תיקיית נצר אחרון, אכ"ע. משה אורן, שעמד בראש הצוות שגיבש את רשימת האגף להנצחת החייל, צוטט בכתבה כמי שאומר (ללא שם עיתון וללא תאריך): "גילינו שבכפר עציון היה ריכוז חריג ובלתי מובן של אנשי נצר אחרון..." בשלב הכנת הכתבה היו בכפר עציון 24 חללי נצר אחרון מתוך רשימה ארצית של 220 חללים.
- 33 עקב היותם פעילים במערכה שנשאה אופי צבאי ונפלו לצד חיילים הם חווילו לאחר מותם, ונקברו בהר הרצל לפי כללי הטקס הצבאיים בחשוון תש"י (נובמבר 1949).

- 34 ראיון פורשר תשנ"ב: 11, 42, תיק: ראיונות עם ותיקים, אב"י. למבוכה לגבי מעמדם של חברים כאזרחים במשטר צבאי (אבן חן תש"ל: 110-119).
- 35 סיפור חריג תיארה ניצולת אושוויץ, שרה טסלר חברת קבוצת יבנה, שרצתה לתרום את חלקה באימונים. האחראי אמר לה: "את נשארת פה! נלחמת כבר מספיק!" (טסלר תש"ע: 162-163). דווקא מקרה זה ממחיש את ההבדל בין מצבה של יבנה למצבן של כפר עציון ובארות יצחק במלחמה.
- 36 אריה רוטנברג, ריאיון עם מרגלית גלנדואר-זיסמן, אכ"ע. אריה רוטנברג, מרגלית גלנדואר-זיסמן, אלון שבות, ט' באדר ב' תש"ס.
- 37 כשישה חברים בשישה קיבוצים, כמו דורות ודפנה, נפלו כאנשי נצר אחרון. בניגוד לחברי הקיבוצים, שהיו בחזית וחוללו למפרע, אזרחים ביישובים עירוניים שנהרגו בהפצצות או מירי לא מופיעים ברשימה.
- 38 פורת טוענת שצפייה בתמונות השבויים הייתה החוויה הקשה שאפשרה להבין חוסר אונים. קליין טוען שעד מלחמת יום הכיפורים השואה זוהתה עם מרד גטו ורשה, וכך החברה הישראלית ברחה מהנושא עצמו.
- 39 יבלונקה מזכירה שאנדרטת מח"ל, של מתנדבים בעלי מקצועות צבאיים מארצות אנגלו-סכסיות, קיימת כבר מ-1993.
- 40 התייחסות לשואה קיימת רק כחלק מסיפור חייהם של החללים. 10 מתוך 17 החללים בבארות יצחק היו ניצולי שואה.
- 41 אריה רוטנברג, ריאיון עם שרה שיפמן, ט"ז באלול תשנ"ח, אכ"ע. דוגמה נוספת: יוחנן בן יעקב סיפר לי שהתוודע רק בעשור האחרון למשפחתו של אביו, שרוב אחיו ואחיותיו נספו בשואה. אביו, יעקב קלפהולץ, נפל בקרב האחרון בכפר עציון.